

Voedsel &

landbouw

Vruchtbare commons in de kieren van de sta

ANNETTE KUHK (COÖRDINATOR EN ONDERZOEKER INDIGO, KU LEUVEN, DEPARTEMENT ARCHITECTUUR, ONDERZOEKSGROEP PLANNING EN ONTWIKKELING)
HANS LEINFELDER (KU LEUVEN, DEPARTEMENT ARCHITECTUUR, ONDERZOEKSGROEP P.PUL)

Eten is een basisbehoefte, voedsel daarentegen een verhandelbaar goed. Recent kwamen voedsel- en landbouwsystemen onder de aandacht door flagrante ontsporingen, soms met zware consequenties voor mens en milieu. Welke zekerheid hebben we over voedselvoorraden en over de kwaliteit van de producten? In hoeverre kunnen lokale voedsel- en landbouwpraktijken weerstand bieden aan een stelsel van mondiale afhankelijkheden? Volstaan de ruimtelijke 'kieren' in een verstedelijkt landschap zoals Vlaanderen voor de ontwikkeling van een alternatief voedselsysteem en bieden commons hierbij misschien een uitweg?

Recente initiatieven die voedsel en landbouw als (stedelijke) commons ontwikkelen tonen aan dat de toegang tot vruchtbare grond hiervoor een essentiële voorwaarde is. In deze bijdrage belichten we enkele actuele, commons-geïnspireerde initiatieven van stadsvoorzienende landbouw die op relatief kleine oppervlaktes een transitiepad voor landbouw trachten te realiseren. Kunnen deze initiatieven ook leiden tot een systemische transitie? We kijken hiervoor ook naar de rol van ruimtelijk beleid.

Voedselsystemen en grondeigendommen

In een gemeenschap van jagers en verzamelaars was voedsel een gemeengoed, een common dus. Sinds de domesticatie van gewassen en vee is voedsel deels geprivatiseerd. Dat betekende ook een fysieke toe-eigening van land. Vandaag vallen voedsel en voedselproductie in veruit de meeste gevallen binnen de logica van een privaat en verhandelbaar goed: op geprivatiseerd land worden met private middelen goederen geproduceerd die een inkomen genereren, en worden de goederen doorverkocht aan bedrijven en/of private huishoudens. De voedselproductie werd veel efficiënter (want de ruimte groeit niet mee met de bevolkingstoename) en een steeds kleiner deel van de bevolking stond in voor de voedselvoorziening van een snelgroeiende en verstedelijkende populatie. Het systeem van zelfvoorziening werd gaandeweg ingeruild voor een systeem van wereldwijde productie en distributie, en dus ook afhankelijkheden. Een neveneffect is dat we vandaag amper nog weten waar het eten op ons bord vandaan

komt. Deze grote transitie van domesticatie naar commodificatie is aangezet in de 19de eeuw maar de grootste transitie – ook naar buitensporige commodificatie – is er pas gekomen in de 20ste eeuw, binnen het industrieel productiesysteem waarbij voedsel een massaproduct werd om maximale winst te realiseren.

Dit systeem kon enkel ontstaan dankzij de wettelijke bescherming van individuele eigendomsrechten, waardoor een nagenoeg eindeloze accumulatie van winsten mogelijk werd.

Bij dergelijke *enclosures* is er een geleidelijke of plotselinge afname van de toegang tot de productiebronnen en uiteindelijk ook tot voedsel. Landbouwgrond wordt systematisch onttrokken aan de gemeenschap: weidegronden die vroeger gemeenschappelijk door de lokale bevolking

werden gebruikt, zijn nu in het bezit van particulieren of overheden, en steeds vaker ook van vennootschappen of andere economische actoren. Recent zijn deze transitie in de landbouw nog verder uitvergroot en leiden ze tot buitensporige ontwikkelingen met een globale dimensie, bijvoorbeeld in de vorm van omvangrijke landroof in producerende landen door zowel voedsel importerende landen als winstgerichte particuliere bedrijven. Zo is er bijvoorbeeld tussen 2011 en 2013 wereldwijd bijna 230 miljoen hectare landbouwgrond verkocht (Vivero Pol, 2013), het equivalent van een gebied ter grootte van West-Europa.

Privaat eigendom is een kernstuk van deze lokale ontwikkelingen met een globaal effect. Het wordt inmiddels beschouwd als

**TUSSEN 2011
EN 2013 IS ER
WERELDWIJD
BIJNA 230
MILJOEN HA
LANDBOUWGROND
VERKOCHT.**

een soort 'grondrecht' en doorgaans geïnterpreteerd in absolute termen. Het was ook essentieel voor de uitbouw van een stelsel met een ruimtelijk gespreide voedselproductie voor ruimtelijk geconcentreerde woonlocaties, al zijn er wel lokale varianten. Hoe evolueerden de praktijken in Vlaanderen?

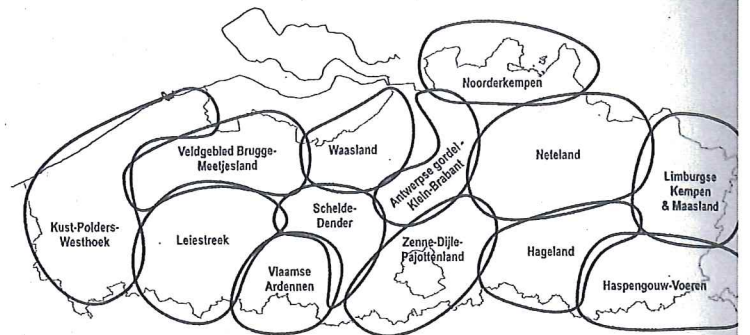
Padafhankelijkheden in Vlaams ruimtelijk beleid voor landbouw

De variant die Vlaanderen ontwikkelde, is mede bepaald door het lokale beleid voor landbouw en ruimtelijke ordening. In de jaren 1970 lag de nadruk in het Vlaamse landbouwbeleid op optimalisatie van productiviteit, ondersteund vanuit alle beschikbare technologie om een snelgroeiende en verstedelijkende bevolking

te kunnen voeden. Omdat grote, aaneengesloten landbouwgebieden als meest efficiënt werden aanzien, werden daarvoor ruimtelijke instrumenten zoals ruilverkaveling ingezet.

De introductie van structuurplanning in Vlaanderen in de jaren '80 en '90 ging gepaard met een meer multifunctionele benadering: in een 'ruilverkaveling nieuwe stijl', noem het landinrichting, kwamen naast

landbouw ook natuur, bossen en recreatie evenwaardig aan bod. Ook op Europees niveau zagen we een 'verbreding' van het landbouwbeleid naar plattelandsontwikkeling. Met de afbakening van de gebieden van de natuurlijke en agrarische structuur (AGNAS, <http://agnas.ruimtevlaanderen.be>) in uitvoering van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) leek de ruimtelijke planning los te komen van het Vlaamse landbouwbeleid dat, in tegenstelling tot het Europese, grotendeels in de economische

Kaart AGNAS buitengebiedregio's

logica bleef hangen. Tegelijk voorzag het RSV in 750.000 ha landbouwgebieden voor beroepslandbouw, waarvan 70.000 ha¹ verweyden met natuur. 650.000 ha werd formeel herbevestigd als agro-economische productieruimte, in lijn met de ruimtelijke visie op landbouw, natuur en bos in 13 buitengebiedregio's.

Deze oppervlakte houdt echter geen rekening met functiewijzigingen waarbij landbouwgrond niet langer gebruikt wordt voor voedselproductie, maar bijvoorbeeld voor recreatief gebruik of als privétuin. Een weinig transparante grondprijzetting, enigszins rekbare bodembestemmingen en daadwerkelijk gerealiseerde functiewijzigingen (bijvoorbeeld van vrijgekomen landbouwbedrijfsgebouwen naar woningen zonder landbouwactiviteit) zijn belangrijke mechanismen die het proces van ongebreidelde verstedelijking versterken en versnellen.

Zowel gronden als gebouwen verdwijnen uit de landbouw, of althans uit de voedselproductie. De lage prijzen voor hun producten en de toenemende kosten dwingen landbouwers te diversifiëren en bijvoorbeeld over te schakelen op boerderijtoerisme of 'groene zorg'. Een andere optie is de combinatie van landbouw en landschaps-, natuur- en waterbeheer, waarbij boeren investeren in maatregelen tegen erosie of wateroverlast, de oogst van korte-omloophout voor energieproductie, landbouwgrond die het broeden van vogels mogelijk maakt, enz. De opvolging van oudere boeren is problematisch: slechts 11 procent van de

¹ Van 150.000 ha natuurverweyingsgebied, situeert zich 70.000 ha in overlapping met agrarisch gebied.

**BIJ SLECHTS
11% VAN DE
LANDBOUW-
BEDRIJVEN IN
VLAANDEREN
WEET MEN WIE
DE HUIDIGE
LANDBOUWER
ZAL OPVOLGEN.**

bedrijven in Vlaanderen weet vandaag wie de huidige landbouwer zal opvolgen (Omgeving, ILVO, 2012, p.61). Wanneer boerderijen worden gesloten zonder successie, komen gronden vrij van pacht en/of wordt het land verkocht aan de hoogste bidder. Voor startende of kleinere boeren is dat vaak een veel te hoog bedrag: 'Bij elke generatiewissel van pachter of van verpachter ontstaat er een risicotoestand en de geleidelijke afbrokkeling van het goed of de verkoop aan een nieuwe partij met de daaraan verbonden onzekerheid.'² De totale landbouwoppervlakte neemt af, terwijl de gemiddelde grootte van bedrijven sterk gestegen is³ en kleinere fragmenten vaak uit de landbouwactiviteit verdwijnen.

Het valt nog te bezien of de implementatie van het finale Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (BRV) opnieuw kansen creëert voor multifunctionaliteit, waarbij niet alleen het economische, maar ook het ruimere strategisch belang van de voedselproductie wordt erkend. Het feit dat de ruimte voor voedselproductie zinderogen afneemt, was voor de provincie Antwerpen en ILVO de hoofdreden om het agrocomplex⁴ onder de aandacht te brengen van ruimtelijk beleid (Provincie Antwerpen, ILVO, 2016:5). Ook de recente toekomstverkenning voor 'Lage Landen 2020-2100'⁵ onderstreept het belang van een geïntegreerde benadering voor landbouw en ruimte. De auteurs verwachten een ruimtelijke transformatie van landbouw naar een contrastrijk driedelig systeem, met compleet kunstmatige productieomgevingen, omgevingsgebonden 'precisielandbouw' (aangestuurd vanuit sensortechnologie) en lokaal geproduceerd biologisch voedsel, vooral als stadsvoorzienende landbouw.

2 Zie <http://www.landelijk.vlaanderen/nieuws/landbouwgebieden-voor-pachters-en-verpachters/>

3 Cf. Omgeving, ILVO, 2012:60: "Ten opzichte van 2000 is de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per bedrijf met 40% gestegen tot 21,8 ha."

4 Een netwerk van land- en tuinbouwbedrijven

5 De studie 'De Lage Landen' is een gezamenlijke opdracht van het Nederlandse ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Vlaamse departement Omgeving, het College van Rijksadviseurs en het Team Vlaams Bouwmeester.

Voedsel als commons in peri-urbane landschappen

Recent ontstonden een reeks lokale of genetwerkte initiatieven die vertrekken vanuit een meer sociaalecologische, op commons gerichte logica. Commons-gericht wil in deze zeggen dat bijvoorbeeld de landbouwgronden in gedeeld beheer zijn of dat een gemeenschap van afnemers groenten en fruit oogst. De initiatieven willen in een sterk verstedelijkte context bijdragen tot een duurzaam voedselmodel, waarbij de boer minder afhankelijk is van kapitaalintensieve productiewijzen in een geïndustrialiseerd landbouwsysteem. Enkele voorbeelden:

ALTERNATIVE FOOD NETWORKS (AFNs) zijn alternatieve voedselnetwerken, die de hele voedselketen van producent tot consument onder de loep nemen. AFNs promoten meer duurzame systemen voor voedselvoorziening, met respect voor voedsel en een 'moreel aanvaardbaar' niveau van consumptie. De sleutel hiertoe ligt volgens AFN in de interactie, het contact en het herstel van vertrouwen tussen producent en consument, bijvoorbeeld door korte ketensystemen en lokale voedselvoorziening. Zo zijn er in Vlaanderen de Voedselteams of Boeren & Buren, en is er in Brussel het netwerk van de GASAP's (*groupe d'achats solidaires de l'agriculture paysanne*), het kleine broertje van de Franse AMAPs (*association pour le maintien d'une agriculture paysanne*). Het ondersteunt de directe verkoop van producten van lokale boerderijen en/of *urban farming* initiatieven.

COMMUNITY SUPPORTED AGRICULTURE (CSA) is een specifieke benadering binnen alternatieve voedselsystemen. De leden van een CSA-boerderij betalen een oogstaandeel en kunnen in ruil daarvoor een voedselpakket ophalen of zelf voedsel oogsten, waardoor de boer een vast inkomen heeft. De 40 CSA-boerderijen in Vlaanderen zijn ook aangesloten bij het ruimere CSA-netwerk, bijvoorbeeld om informatie uit te wisselen tussen boeren. Daarnaast zijn er ook boerderijen met vrije zelfoogst,

PAKT - Antwerpen

zonder dat ze evenwel een CSA zijn (bloemenpluk in Nederland, aardbeienpluk in Duitsland en diverse producten in Vlaanderen, Brussel en Wallonië).

BIO LAND FUNDS zoals De Landgenoten, *Terre-en-Vue* in Wallonië, *Terre de Liens* in Frankrijk, de *Soil Association* en *Real Farming* in het Verenigd Koninkrijk of de *Regionalwert AG* in Duitsland zetten vooral in op twee aspecten van het voedselsysteem: de toegang tot grond en biologische productiewijzen. Veruit de meeste grondfondsen voor biologische landbouw zijn coöperaties met gedeeld eigenaarschap van de gronden. Een deel van de aangesloten boeren werkt volgens een CSA-benadering.

In stedelijke omgeving vinden we daarnaast ook de meer kleinschalige *urban gardening* projecten, waarbij bewoners de mogelijkheid hebben (of creëren) om op beperkte percelen voedsel voor eigen gebruik te produceren. Geclusterde stadstuinen zoals de collectieve volkstuintjes bij Spoor Oost in Antwerpen of de Madrileense *community gardens* zijn ook een bijdrage aan sociale cohesie. Sinds kort zien we hierbij ook meer experimentele opstellingen, bijvoorbeeld op de daken van de WTC-torens in Brussel (Lab North en Peas and Love), op het PAKT in Antwerpen of ook de 'Geogarden' aan het departement Geografie in Leuven. Ze zijn tegelijk ook een statement tegen ruimteverspilling.

[Kleine ingrepen + grote netwerken]= transitie

Hoewel deze initiatieven duidelijk kiezen voor duurzame voedselsystemen en het potentieel hebben om rechtvaardige en ecologische alternatieven te ontwikkelen, is het nog maar de vraag of zij ook een systemische transitie van het voedsel- en landbouwsysteem en daarmee een correctie op de buitensporige commodificatie van voedsel kunnen teweegbrengen. Welk potentieel tot verbreding hebben deze initiatieven? Hoe realistisch is *recommoning* bij de huidige werkwijzen en eigendomsregimes?

De nieuwe commons ontstaan niet 'op brakke grond': ze ontwikkelen zich in een veld met diverse spelers, in verschil-

lende domeinen en op verschillende niveaus. (*Re-*)*commoning* initiatieven zijn vaak hybride: ze steunen deels op de overheid, maar worden ook mee bepaald door marktmechanismen en gangbare praktijken inzake eigendommen en privatisering, bijvoorbeeld bij de aankoop van gronden, zaaigoed of technieken. Samen met de relatief kleinschalige initiatieven zien we steeds vaker ook netwerken ontstaan, die vanuit een breder perspectief de systemische verandering of gedeeltelijke deprivatisering ter discussie kunnen stellen. Een netwerk van kleine initiatieven lijkt veerkrachtiger omdat het belang van de lokale gemeenschap er primeert op eigenbelang. De kleinschaligheid 'onder' een netwerk laat ook maatwerk en experiment toe. De netwerken zijn belangrijk om de som van kleine acties te verdedigen als reëel alternatief ten opzichte van de grootschalige landbouw en het dominante narratief rond voedsel (cf. de beleidsaanbevelingen aan het Europese Parlement door Jose Luis Vivero Pol⁶).

Kieren in ruimte en beleid in Vlaanderen

De initiatieven bieden een andere kijk op het voedselsysteem: AFNs en *urban gardening* gebruiken veelal de ruimtelijke 'kieren' van een sterk verstedelijkt gebied – restruimten, daken en eventueel ook tijdelijke ruimten – voor stads nabije voedselvoorziening. Ook CSAs of een coöperatie zoals De Landgenoten opereren veelal in peri-urbane, randstedelijke gebieden. Landbouw op dergelijke locaties is 'kansrijk' omdat hier potentieel veel afnemers zijn (cf. 'de vraag vanuit de stad', *Omgeving*, ILVO, 2012: 66). Om diezelfde reden zou je ook kunnen stellen dat het *noodzakelijk* is om deze laag-dynamische fragmenten in een sterk verstedelijkte context te behouden voor landbouw: stads nabije landbouw brengt consument en producent dichterbij in een relatie waar een eerlijke prijs betaald wordt en creëert kansen voor een kortekendistributie met een kleinere footprint.

Tegelijk stuit een dergelijk model op een aantal moeilijkheden, te beginnen bij de grondeigendom en het grondgebruik. Gaan

6 <https://blog.p2pfoundation.net/food-commons-europe/2017/02/01>

PAKT - Antwerpen

landbouwgronden ook effectief naar eigenaars of gebruikers die een agrarische activiteit uitoefenen? De open ruimte is versnipperd en de fragmenten dreigen mee op te gaan in de bebouwde ruimte, al dan niet als voor- of achtertuin voor de stedelijke recreant. Bij een aantal initiatieven of voorstellen wordt de kijk op eigendom en landgebruik in deze dense gebieden herzien. Zo bijvoorbeeld kunnen landbouwgronden aangekocht worden door coöperaties, die vervolgens een gebruikersovereenkomst met een boer afsluiten (cf. De Landgenoten). Als een startende boer onvoldoende kapitaal heeft, kan de coöperatie voor een stuk tussenkomen. Bovendien handelt de coöperatie als gemotiveerd landbeheerder vanuit een lange-termijnperspectief, want voor een goede vruchtbaarheid is permanente zorg over langere periodes noodzakelijk.

Een ander denkspoor is een erfpacht voor ecosysteemdiensten, zoals dat werd voorgesteld op de Megatrendsconferentie van de Vlaamse Milieumaatschappij (VMM, 2015, p. 17). Een erfpacht maakt gedeeld gebruik van een perceel mogelijk, zoals dat ook in andere domeinen bestaat, bijvoorbeeld bij de infrastructuur voor muziek- of theatergezelschappen. Verweving en gedeeld landgebruik lijken aantrekkelijke en ook logische opties voor erg geëerde openruimtegebieden: 'De voedsellandschappen zijn de stadsparken van de 21ste eeuw' (AWB e.a., 2018, p. 45). In periurbane ruimten kan het echter ook tot uitsluiting leiden van de meer laag-dynamische activiteiten en met name van activiteiten die per hectare een relatief lage opbrengst genereren. Dat dreigt ook al te gebeuren bij de verbreding van landbouw: 'Die kan immers een vorm van verstedelijking zijn die het stopzetten van landbouw aankondigt' (Omgeving, ILVO, 2012: 100).

Het is een klassiek *collective action dilemma*, waarbij de collectieve baten van lokale voedselproductie het niet halen van de rendabiliteit van een singulier landbouwbedrijf of de opbrengsten uit recreatieve functies. De vrees dat verbreding leidt tot verdere verstedelijking lijkt terecht omdat er nog altijd zoveel rek zit op

de bestemming landbouw: stedenbouwkundige voorschriften bieden momenteel geen garantie dat de gronden ook effectief beschikbaar⁷ zijn en blijven voor de actieve boer.

Vaak is het toelaten van andere functies in een bedrijfsgebouw de voorbode voor het verdwijnen van nog meer landbouwgrond en het aansnijden van onbebouwde percelen voor nieuwe bedrijfsgebouwen. Boeren kunnen natuurlijk niet alle gronden die ze bewerken, ook bezitten: een goede regeling van pacht of gebruikersovereenkomsten is daarom essentieel, te meer omdat ook hier 'oneigenlijk gebruik' en het grijze circuit van de seizoenpacht de wettelijke regeling ondermijnen. De liberalisering van de pachtwet in Nederland is in deze geen goed voorbeeld omdat de pachter dan nog minder beschermd is. Bij een hervorming van de pachtwet met het oog op duurzaam gebruik zijn een betere toegang tot grond voor starters en de mogelijkheden voor langdurige pacht belangrijk. Vooralsnog laat deze hervorming op zich wachten, terwijl de noodzaak ervan reeds in 2013 bevestigd was door de Landbouwwraad SALV.

Ruimtelijk beleid moet meer zijn dan ruimtelijke plannen en het bepalen en opvolgen van bestemmingen. Het kan bijvoorbeeld ook ingrijpen in organisatie, management of onderhoud. De inzet van landinrichtingsinstrumenten door de Vlaamse Landmaatschappij (VLM), de programmatische werking rond terugkerende opgaven in de open ruimte in het kader van de Openruimtebeweging en de pilootprojecten rond 'Productief landschap' van de Vlaamse Bouwmeester proberen hier al mee om te gaan (Declerq e.a., 2014).

STEDENBOUWKUNDIGE VOORSCHRIFTEN BIEDEN GEEN GARANTIE DAT GRONDEN EFFECTIEF BESCHIKBAAR ZIJN VOOR BOEREN.

⁷ In de visienota van De Landgenoten wordt voorgesteld om het gebruik als private tuin of voor recreatie via taxatie te ontmoedigen: 'Beschouw oneigenlijk gebruik van landbouwgronden als een luxe.' (De Landgenoten, 2017).

BIBLIOGRAFIE Architecture Workroom Brussels, Jelte Boeijsma, Vereniging Deltametropool (2018), *De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning*, Brussel: Departement Omgeving, cf. <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/nieuws/publicatie-%E2%80%98de-lage-landen-2020-2100%E2%80%99%E2%80%93-een-toekomstverkenning> | Declerck Joachim, Vanempen Elke, Swinnen Peter, Devoldere Stefan, Tania Hertveld, Jolein Bergers, Tine Segers, Filip Buyse, Floris Vincke, Joris Relaes, Elke Rogge, Ludwig Lauwers (2014), *Pilootprojecten Productief Landschap*, Brussel: Vlaams Bouwmeester. | De Landgenoten (2017), *Geef ruimte aan de boeren van de toekomst*, Antwerpen: De Landgenoten. | Holemans Dirk (2016), *Vrijheid & zekerheid: naar een sociaalecologische samenleving*, Berchem: EPO. | Omgeving, ILVO (2012), *Visie en Onderzoek, opportuniteitsstudie voor een stedelijke geïntegreerde plattelandsontwikkeling in de Europetropool Lille-Kortrijk-Tournai*, Einddocument, Omgeving: Antwerpen Berchem. | Manganelli A., & Moulaert F (2018), *Hybrid Governance Tensions fuelling Self-reflexivity in Alternative Food Networks: the case of the Brussels GASAP (Solidarity Purchasing Groups for Peasant Agriculture)*, *Local Environment: the International Journal of Justice and Sustainability*, 23(8), 830-845 | Provincie Antwerpen, ILVO (2016), *Ruimtelijke Verankerung van het agrocomplex in de provincie Antwerpen*, Antwerpen: Provincie, Dienst Landbouw- en Plattelandsbeleid. | Vivero-Pol J.L. (2013), *Food as a commons: Reframing the narrative of the food system*, cf. http://www.academia.edu/3685953/Food_as_a_commons_Reframing_the_narrative_of_the_food_system | Vivero-Pol J.L. (s.d.) *The European Commons Assembly: The food commons in Europe: Relevance, challenges and proposals to support them*, cf. http://wiki.commonstransition.org/wiki/ECA:_The_food_commons_in_Europe:_Relevance,_challenges_and_proposals_to_support_them en <https://blog.p2pfoundation.net/food-commons-europe/2017/02/01> | Vlaamse Milieumaatschappij (2015), *Megatrends: hoe gaan we er samen mee aan de slag voor een duurzaam en veerkrachtig Vlaanderen?*, Verslag van de Megatrendsconferentie, 19 december 2015, Brussel: VMM.

ruimte

VAKBLAD VAN DE VLAAMSE VERENIGING VOOR RUIMTE EN PLANNING

Commons

sponsors

De werking van de VRP en de publicatie van Ruimte zijn mogelijk dankzij volgende hoofdsponsors:

TEAM
VLAAMS
BOUWMEESTER

DEPARTEMENT
OMGEVING

VLAAMS-
BRABANT

Provincie
Antwerpen

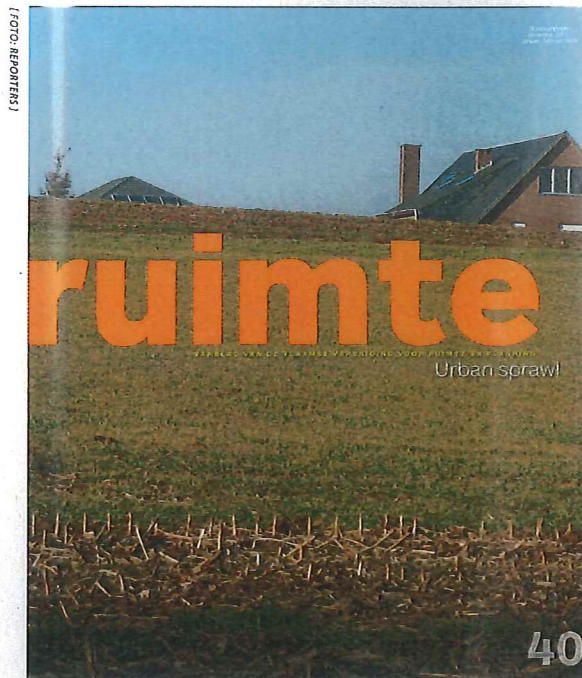
west-vlaanderen
de gedreven provincie

provincie
Oost-Vlaanderen

volgend nummer

verschijnt in december 2018

RUIMTE > jaargang 10 | nummer 39 | september - oktober - november 2018 | verschijnt vier keer per jaar ■ VRP-BESTUUR > Jan Baelus | Griet Celen | Oswald Devisch | Griet Geerinck | Steven Hoor
| Filip Lagiewka | Dirk Lauwers | Kristien Lefeber | Stephan Reniers | Sylvianne Van Butsele | Sylvie Van Damme | Ann Verhetsel | Peter Vermeulen | Joris Voets ■ HOOFDREDACTEUR RUIMTE >
Raeymaekers ■ EINDREDACTIE > Piet Piryns | Koen Raeymaekers ■ KERNREDACTIE 'COMMONS' > Annette Kuhk | Pieter Van den Broeck | Guy Vloebergh ■ REDACTIERAAD > Tom Coppens | O.
Devisch | Liese Loverix | Bernard-Hubeau | Hans Leinfelder | Maria Leus | Marc Martens | Peter Renard | Peggy Totté | Maarten Van Acker | Jan Van Alsenoy | Sylvie Van Damme | Hendrik Van Geel | Peter Vermet
Guy Vloebegh | Elisabeth Wouters ■ VERANTWOORDELIJKE UITGEVER > Ann Verhetsel | Damplein 27 | 2060 Antwerpen ■ REDACTIEADRES > VRP-secretariaat | Damplein 27 | 2060 Antwerpen
201 59 00 | info@vrp.be ■ VORMGEVING > lu'cifer ■ DRUK > drukkerij Bulckens ■ ABONNEMENT > Ruimte is in het VRP-lidmaatschap inbegrepen. Een los nummer kost € 30 | meer info op www.v